

неканонічний канон:

Коли міркуєш про канон української літератури, у пам'яті спливають лише кілька прізвищ зі шкільної програми — Шевченко, Франко, Нечуй-Левицький... Хоча насправді цей перелік значно ширший та різноманітніший.

Перед вами серія «Неканонічний канон», за допомогою якої ми хочемо поговорити про всіх тих, кого не знали, чиї тексти ми читали, не розуміючи контексту тогочасної реальності. Перед вами серія, покликана перевідкрити знайомих незнайомців. У ній ви знайдете цілий спектр українських авторів та їхніх творів — від Підмогильного і Багряного до Хвильового та Йогансена, від вишуканого інтелектуального роману до динамічного пригодницького, від новаторської урбаністичної прози до психологічних текстів.

Кожен текст супроводжується ключами для прочитання від українських літературознавців. Вони розкажуть, на що варто звернути увагу, і допоможуть подивитися на твори українських класиків по-новому.

Зміст

- 7 • Ключ до розуміння тексту:
«Розчинив вікна в темну безодню
міста...» (Віра Агеєва)

- 29 • Місто

КЛЮЧ ДО РОЗУМІННЯ ТЕКСТУ: «Розчинив вікна в темну безодню міста...»

Свою першу збірку Валер'ян Підмогильний назвав визивно й амбітно — «Твори. Том I». Така-от заявка на класика від дев'ятнадцятирічного дебютанта. Його ранні оповідання вирізнялися в тодішній нашій белетристиці подієвістю та зосередженістю на психології персонажа. В елітарному київському угрупованні «Ланка»¹ він швидко вирізвився як провідний прозаїк, а публікація 1928 року «Міста» одразу ставить автора в ряд канонічних письменників.

Не раз уже апробований сюжет про провінціала в столиці Підмогильний збагачує цілком новими поворотами, колізіями й проблемами; створює модерністський роман про митця, в якому літературний побут привертає, здається, більшу авторську увагу, ніж соціальні зміни, спричинені революційним потрясінням. Це текст програмний, до того ж створений у розпал гучної дискусії про «шляхи розвитку української

¹ «Ланка» — літературне угруповання, створене 1924 року у Києві. До нього входили письменники, які намагалися протистояти ідеологічному тиску, зберегти творчу незалежність: В. Підмогильний, Є. Плужник, Б. Антоненко-Давидович, Т. Осьмачка, Григорій Косинка, Я. Качура та інші. У 1926 році змінило назву на МАРС.

літератури», коли в белетристику часто впліталися
полемічні репліки й аргументи.

Традицію, яка послідовно заперечується, автор не боїться ідентифікувати з іменем найталановитішого й найшанованішого її представника. Головний герой «Міста» Степан Радченко — таки бунтівливий літературний син Павла Радюка з роману «Хмари», надсадно ідеалізованого українофіла, збирача фольклору й шанувальника етнографічних святощів. Радченко ж таки не дарма «Степан Павлович». (До речі, в пізнішій «Повісті без назви» пізнаваним об'єктом пародіювання буде не менш авторитетний творець реалістичного роману, «Рудченко з Гадяча».) Підмогильному дистанціювання від класичної вітчизняної прози ХІХ століття тим важливіше, що він один з небагатьох у переважно лірико-імпресіоністичному, неоромантичному письменстві двадцятих років реалістів, тільки-от цей реалізм уже зовсім відмінний від Нечуєвого. Невипадково саме автора «Кайдашевої сім'ї» обрано й об'єктом психоаналітичної інтерпретації в контроверсійній свого часу статті Валер'яна Підмогильного.

Щодо головного героя «Міста», то для нього кінцевим стає розрив із селом, з рустикальними чеснотами й цінностями. Місто владно забирає цього «з просторів польових прибульця» у свій полон, і хлопець недовго чинить спротив.

Саме розгортання урбаністичного простору в цього автора цілковито інакше, аніж у передреволюційних українських романах, він подає точку зору захопленого містом персонажа, здатного адаптуватися до отої «розпеченої атмосфери» й нового підсоння. Попервах герой роману Підмогильного

почувається загнаним нікчемним чужинцем, якого все навкруг лякає й пригнічує. «Ну навіщо було сюди забиватись? Що буде далі, як він житиме? Він пропаде, він старцем вертатиме додому». Київські принади, розкішні крамниці, театри, розваги, ілюмінації, святково вбрані натовпи в середмісті — все це хлопець таврує як огидну розпусту, більше того, воно видається несправжнім, ефемерним. Місто, в його сприйманні, — уособлення вселенського зла, і грішний Содом мусить дочекатися справедливої Божої кари. Непевні потерчата, диявольські вогники на болоті, яке засмоктує, відьомські підступи — усі страхи, всі засвоєні з дитинства уявлення про діяння ворога роду людського, про силу неподоланного зла опановують Радченкову свідомість на нічному Хрещатику. Це якийсь антисвіт, де годі врятуватися й вижити. «В сутінках вулиці він вбачав якусь приховану пастку. Тьмяний блиск ліхтарів, разки світючих вітрин, сяєво кіно — були йому блудними вогниками серед драговини. Вони манять, але гублять. Вони світять, але сліплять. А там, на горбах, куди лавами сходять будинки й женеться вгору широкий брук, у темряві, що зливалася з небом і каменем, — там величезні водоймища отрути, оселі слимаків, що напливають увечері сюди, в цей давезний Хрещатий яр. І коли б його міць, він накликав би грім на це сіре важке болото, як казковий чарівник». Проте день від дня ресентимент слабшає, а певність свого місця в мегаполісі посилюється. Лише пройшовши через низку ініціаційних випробувань, сформувавшись як зріла особистість, герой постає у фіналі гордим переможцем.

І згодом його дедалі більше вабитиме натовп, темрява кінозалів, несподіваність химерних вуличних

Місто

Роман

Здавалось, далі пливти нема куди.

Спереду Дніпро мов спинився в несподіваній затоці, оточений праворуч, ліворуч і просто зеленожовтими передосінніми берегами. Але пароплав раптом звернув, і довга, спокійна смуга річки протяглася далі до ледве помітних пагорків на обрії.

Степан стояв коло поруччя на палубі, мимоволі пірнаючи очима в ту далечінь, і мірні удари лопастей пароплавного колеса, глухі капітанові слова коло рупора відбирали снагу в його думок. Вони теж спинялись у тій туманній далечині, де непомітно зникала річка, немов обрій становив останню межу його прагнень. Хлопець поволі глянув по ближчих берегах і трохи збентежився — на повороті праворуч виникло село, приховане доти за лукою. Серпневе сонце стирало бруд з білих хаток, мережило чорні шляхи, що гналися в поле й зникали десь, посинівши, як річка. І здавалось, той зниклий шлях, з'єднавшись із небом у безмежній рівнині, другою галуззю вертався знову до села, несучи йому ввібраний простір. А третій шлях, скотившись до річки, брав до села свіжину Дніпра. Воно спало серед сонячного дня, і таємниця була в цьому сні серед стихій, що живили його своєю міццю. Тут, при березі, село здавалось питомим витвором просторів, чарівною квіткою землі, неба й води.

Його село, те, що Степан покинув, теж стояло на березі, і зараз він несвідомо шукав спорідненості між своїм та цим селом, що випадково трапилось йому на великій путі. І радісно почував, що ця кривність єсть і що в ці хати, як і в свої покинуті, він би зайшов господарем. З жалем дивився, як тане воно, одсуваючись за кожним рухом машин, і от пасмо гидкого диму сховало його зовсім. Тоді Степан зітхнув. Може, це було вже останнє село, що він побачив перед містом.

Він почував у душі своїй невиразне хвилювання і млость, мов лишив у своєму селі й по всіх, що бачив був, не тільки минуле, але й надії. Заплющивши очі, він піддався сумові, що колисає душу.

Коли розігнувся від поручнів, побачив коло себе Надійку. Не чув, як вона підійшла, і зрадів, хоч і не кликав її. Він тихо взяв її за руку. Вона здригнулась, не підводячи голови, дивилась на віяловидну хвилю, що гнав своїм носом пароплав.

Вони жили в одному селі, але досі були мало знайомі. Тобто він знав, що вона існує, що вчиться і не ходить на вулицю. Кілька разів навіть бачив її в сільбуді, де відав бібліотекою. Але тут вони здибалися ніби вперше, і спільність долі зблизила їх. Вона, як і він, їхала вчитися до великого міста, в них обох у кишенях були командировки, а перед ними — нове життя. Вони разом переходили кордон майбутнього.

Щоправда, їй було трохи певніше — вона ж хвалилась, що батьки постачатимуть харч, а він мав тільки надію на стипендію; вона їхала на помешкання до подруг, а в нього був тільки лист від дядька до знайомого крамаря; у неї і вдача була жвавіша, а він був зосереджений і ніби млявий. За свої двадцять п'ять років він був підпасичем-приймаком, потім просто

хлопцем, далі повстанцем і наприкінці секретарем сільбюро Спілки робземлісу^{*}. Тільки одну перевагу проти неї мав — був здібний і не боявся іспиту. За цей день на пароплаві він встиг розтлумачити їй багацько темних сторінок соціальних наук, і вона зачаровано слухала його принадний голос. Одійшовши від нього на мить, вже почувала раптову нудьгу й нові, ще не з'ясовані економічні проблеми. А коли він починав викладати їх, їй хотілось, щоб хлопець розповів щось інше, про свої сподівання, про те, як він жив ті роки, коли вони ще не зналися. Та вона тільки дякувала йому за вказівки й переконано додавала:

— О, ви одержите стипендію! Ви такий знаючий!

Він посміхався, йому приємно було чути собі хвалу й віру в свої сили від цієї синьоокої дівчини. Справді, Надійка здавалася йому кращою від усіх жінок на пароплаві. Довгі рукава її сірої блузки були миліші йому за голі руки інших; комірець лишав їй тільки вузьку стьожку тіла на видноті, а інші безсоромно давали на очі всі плечі й перші лінії грудей. Черевики її були округлі й на помірних каблуках, і коліна не випинались раз у раз із-під спідниці. В ній вабила його нештучність, рідна його душі. До тих інших жінок він ставився трохи погордо, трохи боязко. Почував, що вони не зважають на нього, навіть зневажають за його блаженський френч, рудий картуз і вицвілі штани.

На зріст він був високий, тілом міцно збудований і смуглий на обличчі. Молоді м'які волосинки, неголені вже тиждень, надавали йому неохайного вигляду. Але брови мав густі, очі великі, сірі, чоло

* «РобЗемЛіс» (у тексті збережено оригінальний правопис) — профспілкова організація Української Народної Республіки 1920-х, представники якої займалися просвітницькою та організаційною діяльністю щодо пригноблених громадян. — *Прим. ред.*